

كومىش دېھ عثمانلى سياحتچى نىنگ قاراشىندان

علمى بارلاغ ايشلر نتيجه سىندھ سوندىنگ اينگ قديمى اينورسيتت كتابحاناسىندا ساقلانغان قىزىقلى
بىر كتابا قابات گلدېم. كتابىنگ آدى "آسيى وسطى سياحاتى" (اورتا آسيى سياحاتى)، اثرىنگ
يازىجىسى توركيه لى محمدامين بولوپ، اول بارىپ ۱۸۸۰- نجى يىلدا عثمانلى سلطانتىنگ
توركىستانلى حالقلارا روس ھم ايران چوزوشلارى نىنگ قارشىسىندا ياردام برىپ بىلجك دىين
واداسىنى يرلى حاكىملرھ يتىرمك ماقصادى بىلن استانبولدان خزر ياقاسىنا و اول يردن ھم حيوا
سياحات ادبىدېر. محمد امين ۳۰۳ صاحىپالىق يادلامالارنى ۱۹۲۲- نجى يىلدا عاراپ الىپ- بىىندھ
استانبولدا چاپ اتدېرىپدېر. بىزھ دوش گن بو كتاب، شونىنگ بىر نوسغاسىدېر.
محمد امين ۱۸۸۰- نجى يىلدا استانبولدان اوغراپ، ايلكى باكو اول يردن بولسا شاھ قاداما گلىار.
۳-۴ ھفتھ لاپ چلكن، چكىشلىر، اسنقولى و كومىش دېھ تورھ ركلرىنھ آيلانىپ، اوقوجىلارى اول
يرداكى حان- بگلىر، دورلى داپ- دستورلارى و سياسى واقعالار بىلن تانىشدېرىار و بو يردھ بولوپ
گچيان حادىثالارنىڭ جانلى شايدى بوليار. محمد امين روس- توركمن قاتناشىغى پاراسىندا شئىلھ
يازىپدېر: "روسلار ۵-۶ يىل موندان اوزال توركمنلرى بويون اگدىرمك ماقصادى بىلن شاقادامى
"دنىپر- روس" حارىبى بىرلشيك مركزىنھ اورىپدېرلر. روس افسرى لاماكن نوربىردى حانى اوز
طاراپىنا چكمك اوچىن اونگا ساوغات- سرپاى اىبرىار، اما نوربىردىحان: "روسلارنىڭ مكرىنھ و
بوش وادالارىنا اينانچاق نوربىردى ھنىز انھ سىندن دوغان دالدىر" دىيپ گن ايلچىنى يولا سالىار.
چلكن لى آتاحتانىڭ آيتماغىنا گورا اونونگ دوغان اوغلانىنى، بئىلھ كى باش سانى توركمن بىگىتلىرى
بىلن تالىم- تربىھ آلماغى بهانھ ادىپ، زور بىلن اورسىدھ آلىپ گىدېدېرلر. اولاردان دىنگھ آتاحتانىڭ
دوغان اوغلى دولانىپ گلىپدېر، قالانلارى ھلاك بولوپدېر. قايدىپ گن بو بىگىت بولسا اوز انھ دىلىنى
اونودىپ، روسچا گورلاپدېر... كومىش دفانگ اورتاراسىندان كىچى بىر آقار گچيار. كوفرى بولمانى
اوچىن آدملا كىچىرك تايمل بىلن اوبانگ ايكى يانىنا قاتنايارلار. بو يردھ روسلاردان باشغا ارمنى
تاجرلر ھم ياشايارلار. اولار توركمنلرھ دورلى شھر زاتلارنى ساتىپ اولارى برگىلى ادبىدېرلر. ارمنى
لرىنگ مكىرلىگى يرلى توركمنلرىنگ قىلىق- حاصىتىنى- دھ بوزىپ باشلاپدېر. ايران دولتى ھىچ حاجان
توركمنلرھ اوز حكىمنى يوره دىپ بىلمان گلىپدېر. ۶ آى موندان اوزال سالغىت يىغنامانا گن حكومت
آدامسىنى- دھ اولدورىلىپدېر.

كموش دپه دن اترگه دولانیپ گله نیمده ماشات مصریانا آیلاندیم. اول یرده بیر اولی گوممز، ایچینده اولی داش گوردیم. ایل آراسیندا، بو داشی مکه دن بو یره گتیریلدی دین روایات بار. حیوا اوغرادیم. بلدلری مینگ بیرسی بردی باغشی آدلی یاش بیگیتدی. اول اؤز تامدیراسی بیلن گیجه لر گوروغلیدان، ماغتمغولیدان آیدیملار آیدیاردی. بو آرالیدا نوربردی حان بیلن دوشوشماق مانگا میسر اتدی. اول یرده، اورسلارینگ اوتلی هم مدرن یاراغلاری نینگ قارشسینا، تازه یاراغلار تاییارلاپ، اؤکده مرگنلری تالیم بریلیاندیگیندن خبرلی بولدوم. نوربردی حان اوران عاقیللی-باشلی آدم، اول تورکمنلرینگ آغزالالیغیندان یاتیپ- یانیپ گوررینگ بردی.

اورگنچ حاکیمی اؤز حاولیسی نینگ ایچینده اولی بیر سوو حاوزینگ داشیندا بوتین باغشی- سازاندالاری بیغناپدیر. بردی باغشی هم اول میلیسه قوشلوق اترک ایلینی وصف ادیپ، شو ماضمونلی آیدیمی آیتدی:

نصیب چکیپ روان بولساق یوللارا

یاقین یرده، یاد اده بین یار سنی.

آز یاتیپ، کوپ یوریپ بارساق ایللره

چؤل مغاندا یاد اده بین یار سنی.

ماشات مصریان- دا گرچه یرینده

قایغی بولماز قوچ بیگیدینگ سرینده

بوغدایلی بوغوندا، قویون ماداو باراندا

شول یرلرده یاد اده بین یار سنی.

ساری حاجی، شیخ قوی میز شاه اردی

فلک منی سوئه ر یاردان آیردی

یاقام قاشدا گوکلر تزرویدا سوردی

یدی شوردا یاد اده بین یار سنی.

تؤه ره گینی گورسم چال قوشلی قایا

اون باتمانی چکه بیلمز بیر دوئه،

بخارانگ حارجیسی شول قارا بویا

شول بويادا ياد اده بين يار سنى.

طاھرلاما بورون بازارلى بۇوير
ھر كيمە گلىپ بىر گچرميش دۇوير
آق دام منگلى قارى، اول صپە بۇوير
شول بۇويردە ياد اده بين يار سنى.

جبل آتا بىيك بلند داغلارینگ
اۇچ گۇز يايئق داش اۇرتىر باغلارینگ
اوزىن آقار قارا چاقىل چايلارینگ
شول ياغماندا ياد اده بين يار سنى.

آولاقلى كرپىنر بىيك آرقاچ قويوسى
قوشە چلپا اولدا داغینگ بىرىسى،
اوزىن آقار قارا يامانینگ چشمە سى
شول يرلردە ياد اده بين يار سنى.

تازە اورفا، كۇنە اورفا آتاناق يولدا
منینگ كۇنگلومدير حايسى حبالدا
قوشە گۇزلى بابادا دۇشىندە
اوشال ىردە ياد اده بين يار سنى.

قابىلدا، بورناقدا، قىزىل آيلاردا
حب الوطن بابام گزن جانلاردا
آت اوينادىپ، قىباق دوران تويلاردا
شول جايلاردا ياد اده بين يار سنى.

ياد آيشيم تيمورجان بابا آجيسى
من بيلمز من نيرده بولار سويجيسى
دوشيمه اينندير قادير گيجه سي
شول گيجه سي ياد اده بين يار سنى.

ديمه رين ديمه كهنه لرینگ يايلاغى
چولده جرن گزر هم اولاغى
اول گوره ن نأزلى يارینگ اويناغى
شول يرلرده ياد اده بين يار سنى.

اوزين قويى، هاى-هاى سنيگ دوللارینگ
آق اينيشدير بزيگنلى يوللارینگ
قورى قاپى موج اوراندير كوللرینگ
شول يرلرده ياد اده بين يار سنى.

عاشيق بردى آيدار كونگول حوشوندا
صوفه نینگ اوستونده، كوشك آيتمينگ آستيندا
سارى قاوين كله بينگ باشيندا،
شول بهيشتده ياد اده بين يار سنى.

حيوادا ايكي گزه ك مأمدرحيم حان بيلن دوشوشيب، عثمانلى دولتى نینگ، روس هم
ايرانلى لارینگ چوزوشى نینگ اؤنگونى آماغا توركيستانلى لارا ياردام بريپ
بيلجكديگينى آچيقلاپ برديم. حيوادان دوردگوله، داشكنته، حوقندا و اول يردن كاشغار،
آوغانيستانا باريپ، هينديستانینگ اوستى بيلن استانبولا اؤريليب بارديم. شونليق بيلن
استانبولدان حيوا سياحاتيم بو يرده تاماملانيار.

ايندى بيزینگ آلان صاحيبالارى ميزینگ دولى توركمنچه ترجمه سي:

« كوميش دپه ديپلن يوردینگ اورتاراسيندان كيچي بير آقار كچيپ، اول يرداكي ياشايچيلارينگ محله سيني ايكا بوليار. آقارينگ اوستونده كوڤرى يوق، دينگه كيچي بير قايق بار، اولار شنيله بير كيچي ولين اوندا اوتوران آدم بير طراپه قيشارسا، قايق درحال دورار. يونه توركمنلر اللرينداكي كوره ك بيلن دينگه آقاردا دال، حتى دنگيزده ده بو قايقي شنيله بير اوكده سوريالر ولين، آدم حيران قاليار. آقارينگ ايكي يانينداق اويلره بارماق اوچين بو قايقلاردان پنيډالانيارلار. بو ايلاتينگ اساسي گذراني اوچيلىقدان بوليار. بو يرلر روسلارينگ اليه گچمزدن اوزال، هر كيم اوز مال- ملكينه ايه دى، يونه روسلار گلنى بارى، انچه ارمنى تاجرلر- ده اولار بيلن گليپ، سؤدا مركزلرى دؤره دپ، توركمنلرينگ اولايان باليقلاريني اونيق-اوشاق زاتلار بريپ اللريندن آليار، ارمنيلرينگ كوڤوسى پول قرض بريپ، توركمنلرى برگيلى اديپ قويويديرلار. عيال-اوشاقلارى بيلن گيجه- گونديز ديمان اولان باليقلاريني برگيلى نينگ اوجوندان برسه لر- ده يئنه- ده برگيلى اوزيپ بيلمه ياردى. اينه روس مدنيتى اولارينگ اوسدورمگينگ يرينه بئيله آغير ياغدايا دوچار اديپدير. اينگ قينانديريجي يرى- ده ارمنيلرينگ حيله گارليگى توركمنلرينگ آخلاقلاريني- ده بوزوپ اوغراپدير. دنگيز ياقاسيندان باشغا يرده گورن توركمنلر، اوز اوزالقي قىليق- حاصيتلرينى ساقلاماغي باشارپيديرلار. توركمنلرده يالان سوز ايتماق و آداماق گوريلمه ديك حالده، بو دنگيز ياقا حالقى، بئيله ايشلرده ارمنيلرده هم اوزدوريپديرلار. يوز- گوزلرينده آچليق و قارپيلىقدان باشغا زات گورينه نوق. بولار بير ارمنى نينگ دوكانى نينگ اونگونه فقير و ذليل و حقير و سايله اوريليدير.

اترك آقارى اورسيت بيلن ايران آراسيندا آراچاك دىليپ بلله نپيدير. شونگا گورا كموش تپه و توه ره گينداكى اوبالار ايرانينگ رياتى بولسالار- دا ايران حكومتى هيچ حاچان بو يرلره اوز حكمينى يوره دپ بيلمآندير. حتى آلتى آى موندان اوزال، سالغيت ييغناماغا گلن ايران مأمورلرينى توركمنلر اولدوريپديرلر. شول سبآپدن ايران بولارينگ اوستونه قشون سوريپدير، اويلر ياقيليدير، حان- بگلريندن قليچ حانى توسساغ اديپ تهرانه آليپ گيديپديرلر. بولار ياغداي ايزى گيدرلى قايتالانيب دورانميش. دينگه روسلار گونيدن- گونى اوز رياتلارى بولان توركمنلرى حكم اديپ بيليارلر.»
